

მარიამ მირესაშვილი

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**ლიტერატურული და კონსტიტუციონალური ტიპების
ურთიერთმიმართების შესახებ**

MARIAM MIRESASHVILI

Sokhumi State University

**ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN LITERARY AND
CONSTITUTIONAL TYPES**

Features of a reconstruction of psychologism of literary characters, in any sense, define a creative manner of writers, their identity. Last century the doctrine about characters of the people, based on research of somatic data, i.e. originates of body structures. Ernst Krehmer is one of the initiators of a psychoanalytic characterology. The Krehmer experiment gave an obvious picture of dependence of type of character from a body structure. Further, its typology was added and corrected by Dimitry Uznadze. The article deals with the problem of the constitutional type of a psychotechnics on the examples of A.P. Chekhov and Vazha-Pshavela's stories. Based on somatic data, psychoanalytic characterology acquires new, interesting nuances for the literary subject.

ლიტერატურულ-ესთეტიკური განვითარების კანონზომიერებებზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია ლიტერატურათმცოდნეობის კავშირი ისეთ მომიჯნავე მეცნიერებებთან, როგორებიცაა: ფილოსოფია, ლინგვისტიკა, ფსიქოლოგია და სხვ. ამ უკანასკნელთან ლიტერატურათმცოდნეობის კავშირი ვლინდება იმდენად, რამდენადაც მწერალი ღრმად სწვდება და მხატვრულ ნაწარმოებში წარმოაჩენს ადამიანის ბუნებას, მის შინაგან სამყაროს. საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ადამიანის ფსიქიკას განაპირობებს საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სისტემა; რომ ადამიანი მემკვიდრეობით იძენს წინათაობების საზოგადოებრივ გამოცდილებას. უკანასკნელ ხანს განსაკუთრებით გამოიკვეთა ინტერესი შემოქმედებითი პროცესის ფსიქოლოგიის მიმართაც. ეს უკანასკნელი სწავლობს ავტორის, როგორც შემოქმედის, ფსიქოლოგიას, მხატვრული ნაწარმოების შექმნის დინამიკურ პროცესს (ჩანაფიქრიდან საბოლოო სახედ ჩამოყალიბებამდე). ყოველი ლიტერატურული გვარი განსხვავებულ ხერხებსა და საშუალებებს მიმართავს ადამიანის შინაგანი ცხოვრების, მისი „სულის დიალექტიკისო, ხასიათის წარმოსაჩენად; მათ შორის: შინაგან მონოლოგს, ფსიქოლოგიურ ანალიზს, თვითანალიზს და სხვა. ცხადია, მწერლის მიერ მხატვრული პერსონაჟების ფსიქოლოგიურად

მოტივირებული, გააზრებული ქმედებების წარმოჩენა უფრო საინტერესოს ხდის ლიტერატურულ ნაწარმოებს და უფრო მეტ ესთეტიკურ სიამოვნებას ანიჭებს მკითხველს. ასევე აღსანიშნავია, რომ ფსიქოლოგიზმის გადმოცემის თავისებურებანი გარკვეულწილად განსაზღვრავენ იმას, რასაც შემოქმედებით მანერას, მწერლის შემოქმედებით ინდივიდუალობას უწოდებენ. გასულ საუკუნეში დაიწყო ლიტერატურული პერსონაჟების, ხასიათების ქარაქტეროლოგია სომატიკურ, სხეულის აგებულებათა მონაცემებზე დაყრდნობით; ფსიქოანალიტიკური ქარაქტეროლოგიის ფუძემდებლებად ითვლებიან ერნსტ კრეჩმერი, კარლ აბრაჰამი და ვილჰელმ რაიხი.

ტიუბინგენის უნივერსიტეტის პროფესორი ერნსტ კრეჩმერი (1888-1964) მიიჩნევდა, რომ არსებობს გარკვეული ურთიერთმიმართება ადამიანის სხეულის აგებულებასა და მის ხასიათს შორის. სწორედ ადამიანის სხეულის აგებულებიდან გამომდინარე, კრეჩმერმა გამოყო ხასიათის სამი ტიპი: პიკნიკური - ხასიათით ციკლოიდი ან სანგვინიკი; ასთენიკური - ხასიათით შიზოტიმი ან შიზოიდი; და ათლეტური; ამ უკანასკნელის ხასიათს კრეჩმერი შერეულად, პოლიფონიურად მიიჩნევდა. თავის ნაშრომში კრეჩმერი გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ ლირიკოსი პოეტები მეტწილად ლეპტოსომატურები (სუსტი, ფერმრკრთალი, გამხდარი აგებულების მქონენი) და შიზოფრენიისადმი მიდრეკილნი არიან განსხვავებით რომანისტებისგან - დაბალი ტანის, ჩაფსკვნილი აღნაგობის, მანიაკალურ-დეპრესიული ტემპერამენტის, ანუ ცვალებადი გუნება-განწყობილების, მქონე ციკლოიდებისგან (კრეჩმერი, 1994).

დიმიტრი უზნაძემ ნაშრომ „პიროვნების ბიოლოგიური საფუძვლებში“ დაადასტურა, რომ ყველაზე გავრცელებულად ფსიქოლოგთა შორის კრეჩმერის კონსტიტუციონალური ტიპები ითვლება და მოგვცა მათი პორტრეტული აღწერილობა:

◇ პიკნიკური კონსტიტუციის ჰაბიტუსი - დაბალი, წინ წამოწეული მუცლით, სიმსუქნისკენ მიდრეკილი; მოკლე, სქელი კისრით; ფართო, რბილი, მრგვალი სახით;

♦ ასტენიკური კონსტიტუციის ჰაბიტუსი - გამხდარი, ფერ-მკრთალი, მკვეთრად მოხაზული მოგრძო და ვიწრო სახით (ე.წ. კვერცხის ფორმა); წვრილი, გამხდარი სხეული სუსტად განვითარებული კუნთებით; ვიწრო მხარბეჭით, ჩავარდნილი მკერდითა და მუცლით;

♦ ათლეთური კონსტიტუციის ჰაბიტუსი - მაღალ და მაგარ კისერზე შემდგარი მძლავრი თავი, სახე მკვეთრი, ძვლოვანი რელიეფით, ფართო მხარ-ბეჭი და გულმკერდი, მკვეთრად გამოკვეთილი კუნთები (უზნაძე, 2010).

მოგვიანებით სხვა მეცნიერებმა (მაგ. პ. ბ. განუშკინი, 1965, მ. ე. ბურნო, 1994, რუდნევი, 2002) შეავსეს და გარკვეული კორექტირებაც ჩაუტარეს კრემერის ძირითადი ხასიათების ტიპოლოგიას, რომელიც დღესდღეობით შემდეგნაირად გამოიყურება:

✓ ციკლოიდი-სანგვინიკი - რეალისტური ექსტრავერტი, სინტონური ტიპი, რომელიც სრულ ჰარმონიაშია გარემომცველ რეალობასთან. სინტონიკები, როგორც წესი, კმაყოფილი არიან ცხოვრებით; მხიარულობენ, როცა ამის საშუალება ეძლევათ; დროდადრო დასევდიანდებიან ხოლმე. აღნიშნულმა ტიპმა ლიტერატურის ისტორიის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე, დაწყებული აღორძინების პერიოდიდან, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს. მხატვრულ ლიტერატურაში ცნობილი სანგვინიკები არიან გარგანტუა (ფრანსუა რაბლეს „გარგანტუა და პანტაგრუელი“), ლამე გუდზაკი (შარლ დე კოსტერის „ლეგენდა ულენშპიგელზე“), სანჩო პანსა (სერვანტესის „დონ კიხოტი“), ფალსტაფი (შექსპირის „ფალსტაფი“), მისტერ პიკვიკი (ჩარლზ დიკენსის „პიკვიკის კლუბის ჩანაწერები“). მე-20 საუკუნეში ამ ლიტერატურულ გალერეას შეუერთდნენ რომენ როლანის კოლა ბრუნიონი და იაროსლავ გაშეკის ყოჩალი ჯარისკაცი შვეიკი. მე-19 - მე-20 საუკუნეების ქართულ ლიტერატურაში სანგვინიკის გამოხატული ტიპია ლუარსაბ თათქარიძე, კირილე მიმინოშვილი, ყვარყვარე თუთაბერი და სხვ. თუმცა, შევნიშნავთ, რომ გასული საუკუნის ლიტერატურისთვის, მთლიანობაში, აღ-

ნიშნული ტიპი (სიცოცხლით აღსავსე, უპრობლემო, მხიარული, ხორცსავსე...) არ არის დამახასიათებელი;

✓ ფსიქოსტენიკი - ნევროზული რეალისტი, ეჭვიანი ინტროვერტი. აღნიშნული ტიპი მიემართება მე-19 საუკუნის ლიტერატურას და შემდგომი განვითარება პოვა მე-20 საუკუნის ლიტერატურაში, რომლისთვისაც დაძაბული, ფსიქოსტენიკური რეფლექსია ნიშანდობლივი გახდა. ფსიქოსტენიკი აღმოჩნდა როგორც რეალისტური, ისე მოდერნისტული (განსაკუთრებით პოსტიმპრესიონისტული) ლიტერატურის ყურადღების ცენტრში და დამკვიდრდა ე. წ. „პატარა ადამიანის“ ლიტერატურული ტიპის სახით. ევროპულ ლიტერატურაში ფსიქოსტენიკის ქარაქტეროლოგიურ ტიპს ვხვდებით ბალზაკთან, მოპასანთან, დიკენსთან და სხვ.; რუსულ ლიტერატურაში იგი აისახა გოგოლის, ჩეხოვის, დოსტოევსკის და სხვ. ნაწარმოებებში; ქართულ ლიტერატურაში - შიო არაგვისპირელის, ქოლა ლომთათიძის, ეგნატე ნინოშვილის, კონსტანტინე გამსახურდიას, ნიკო ლორთქიფანიძის, მიხეილ ჭავჭავიძის და სხვ. შემოქმედებაში. რაც შეეხება არქეტიპს, ევროპულ ლიტერატურაში ყველაზე ცნობილ ფსიქოსტენიკურ გმირად ლიტერატურათმცოდნენი ერთხმად მიიჩნევენ შექსპირის ჰამლეტს;

✓ ეპილეპტოიდური ტიპი, რომელიც ხასიათდება ათლეტური აღნაგობითა და ავტორიტარულ-ნევროზული ხასიათით; იგი გამოირჩევა პრაგმატულობითა და რეალისტურობით; ხშირად მორგებული აქვს ე.წ. „იუდას ნილაბი“ - პირმოთნეობა, რომლის მიღმა იმალება შური და ძალაუფლებისკენ სწრაფვა. ეპილეპტოიდები არიან კარგი ორგანიზატორები და ლიტერატურაში ხშირად წარმოჩენილნი არიან მეომრების, მხედართმთავრების, პოლიტიკოსების, ავანტიურისტების სახით. ასევე, კრიტიკული რეალიზმის ლიტერატურამ ეპილეპტოიდური ტიპის სახით წარმოგვიჩინა ადამიანები, რომლებიც მაღალი საზოგადოებისკენ იკაფავენ გზას, ცდილობენ საზოგადოებაში ადგილის დამკვიდრებას (მაგ., ტარიელ მკლავაძე, ჯაყო ჭიჭავიძე, კვაჭი კვაჭანტირაძე...);

✓ შიზოიდი/შიზოტიმი. საკუთარ თავში ჩაკეტილი აუტისტი, რომლისთვისაც, სანგვინიკისა და ფსიქოსტენიკისგან განსხვავებით, არ არსებობს გარე სამყარო. მას არ აინტერესებს გარემომცველი რეალობა, იქმნის საკუთარ სამყაროს და მთელი ყურადღება გადატანილი აქვს საკუთარ „მე“-ზე. კლასიკური აუტისტური მიდგომის მაგალითად ხშირად მოჰყავთ ჰეგელი; როდესაც მას უთხრეს, რომ მისი თეორიული პოსტულატები ხშირად არ შეესაბამება რეალობას, მან უპასუხა: „მით უარესი რეალობისთვის“. მე-20 საუკუნეს ხშირად შიზოტიმიურ ეპოქად მოიხსენიებენ, რადგან მიიჩნევენ, რომ გასული საუკუნის თითქმის ყველა ფუნდამენტური აღმოჩენა მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში (ანალიტიკური ფილოსოფია, კვანტური მექანიკა, ფარდობითობის თეორია, ფსიქოანალიზი, სტრუქტურული ლინგვისტიკა...), ყველა მნიშვნელოვანი მხატვრული მიმდინარეობა (ექსპრესიონიზმი, სიმბოლიზმი, ახალი რომანი, პოსტსტრუქტურალიზმი, პოსტმოდერნიზმი...) შიზოტიმიურობით ხასიათდება. მე-20 საუკუნის უდიდესი რომანები (თომას მანის „დოქტორი ფაუსტუსი“, ჯეიმზ ჯოისის „ულისე“, მარსელ პრუსტის „დაკარგული დროის ძიებაში“, უილიამ ფოლკნერის „ხმაური და მრისხანება“, ჰერმან ჰესეს „თამაში მარგალიტებით“) აუტისტიზმით ხასიათდება, რადგან მათში წარმოჩენილი რეალობა აუტისტური აზროვნების მარწუხებში ექცევა, რეალობა სიმბოლიზირებულია, კონცეპტუალიზირებულია. აღნიშნული ტიპის რომანებში მნიშვნელოვანია ლოგიკური წყობა, მოწესრიგებული სტრუქტურა; რაც შეეხება რომანში აღწერილი მოვლენების მიმართებას რეალობასთან (რომელიც, როგორც ასეთი, რომანში არც არის ასახული), მას მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. სწორედ ასეთია კლასიკური აუტისტური მოცემულობა;

✓ პოლიფონიური, მოზაიკური ხასიათი. ისიც დამახასიათებელია მე-19-მე-20 საუკუნის ლიტერატურისთვის. მოზაიკური ხასიათის ჩამოყალიბებას ხშირად წინ უძღვის ადამიანის მიერ გადატანილი მძიმე ფსიქიკური აშლილობა ან ეპილეფ-

სია, რასაც მოჰყვება ხასითის დანაწევრება სხვადასხვა, ერთმანეთთან შეუთავსებელ, მრავალრადიკალურ ნატეხებად. მოზაიკურობით ხასიათდება ლევ ტოლსტოის, ფიოდორ დოსტოევსკის, ფრანც კაფკას პოლიფონიური რომანისტიკა. არაერთი მეცნიერი (ბურნო, 2005, რუდნევი, 2002) მიიჩნევს, რომ მთლიანად მოზაიკურია სიურეალისტური ხელოვნება, რომლის დეფინიცია მოიცავს „შეუთავსებლების შეთავსებას“. საგნების რეალისტური პროპორციების დარღვევა, ლიტერატურულ ნაწარმოებში შეუზღუდავი ადგილის დათმობა სიზმრებისთვის, ხილვებისთვის, ჰალუცინაციებისა და ფანტაზიისთვის, რაც სტილისტურად მუღავნდება თავისუფალი ასოციაციების, აზრთა თამაშის, სიზმრის ლოგიკის სახით - ეს ყველაფერი შეადგენს სიურეალისტ შემოქმედთა (გვიომ აპოლინერი, ივან გოლი, რენე მაგრიტი, სალვადორ დალი, ლუის ბუნიუელი...) შემოქმედებით მოზაიკას.

ცხადია, ზემოთ განხილული კონსტიტუციონალური ტიპები მხატვრულ ლიტერატურაში გარკვეული ვარიაციულობით აისახება, თუმცა გამოხატული მიმართება მათ შორის, რა თქმა უნდა, არსებობს. კერძოდ, განვიხილოთ ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული ფსიქოსტენიკის კონსტიტუციონალური ტიპი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, „პატარა ადამიანის“ ლიტერატურული ტიპის სახით დამკვიდრდა მწერლობაში. კლასიკური სქემა, რომელიც წარმოაჩენდა „პატარა ადამიანის“ ხასიათს ნაწარმოებში, ხშირად მეორდებოდა: არაფრით გამორჩეული გარეგნობა (დაბალი ან საშუალო სიმაღლე, სუსტი, ავადმყოფური იერსახის..), ასაკი - 30-დან 50 წლამდე, შეზღუდული მატერიალური შესაძლებლობები, უბადრუკი ყოფა, გმირის კონფლიქტი თანამდებობის პირთან (ან უბრალოდ, ვიღაცასთან), მარცხი, ოცნებათა მსხვრევა, პერსონაჟის სტიქიური ამბოხი, ტრაგიკული აღსასრული. საილუსტრაციოდ მოგვაქვს ორი მოთხრობა, რომლებშიც აღნიშნული სქემის ცალკეული დეტალები მეორდება; კერძოდ, ვაჟა-ფშაველას „ბაგრატ ზახარაიჩის სიკვდილში“ მოთხრობილია, რომ გარდაიცვალა სტატსკი სო-

ვეტნიკი ბაგრატ ზახარიჩ ქავთარაშვილი. მწერალი აღწერს, თუ როგორ ეშინოდა განსვენებულს მთელი ცხოვრების განმავლობაში, რომ სამსახურიდან დაითხოვდნენ. სულ მუდამ იმის ფიქრში იყო: უადგილოდ ხომ არ ავდექი, უდროოდ ხომ არ დავახველე; სიცილს საერთოდ გადაეჩვია და სიზმარში მხოლოდ თავის უფროსს - ალექსანდრ ნიკიტჩის - ხედავდა. თუ სიზმარში ალექსანდრ ნიკიტჩი ეტყოდა: “Я Ваши заслуги никогда не забуду”-ო, დილით ნეტარი ღიმილით იღვიძებდა; მაგრამ თუ სიზმრად განრისხებული ალექსანდრ ნიკიტჩი ეტყოდა: “Сдать все бумаги, подайте прошение”-ო, მაშინ გულგახეთქილი იღვიძებდა და უზომოდ ბედნიერი იყო, როდესაც აღმოაჩენდა, რომ ეს მხოლოდ სიზმრად ნახა. ახლა მაინც მოისვენა საბრალოდ, აღარავისი ეშინოდა. სტატსკი სოვეტნიკის დასაფლავებაზე სიტყვით გამოსულებმა (მათ შორის ალექსანდრ ნიკიტჩიმა) მოიგონეს განსვენებულის ღირსებები: რომ ოცი წლის განმავლობაში უფროსს ერთხელაც არ შეჰპასუხებია, რომ მშვენიერი „პოჩერკი“ ჰქონდა და სხვა. ბაგრატ ზახარიჩმა ანდერძიც დაწერა, რომელშიც ცოლ-შვილს სთხოვდა, რომ ყოველ დღე, სამი საათისთვის (ე.ი. იმ დროისთვის, როდესაც განსვენებული სამსახურიდან ბრუნდებოდა), გამოეტანათ მისი პორტრეტი და სავარძელში დაესვენებინათ, მაგიდაზე კი ფურცლები შემოეწყოთ. რაც მთავარია, თითის წვერებზე ევლოთ ამ დროს, ვითომ ბაგრატ ზახარიჩი მუშაობდა. ცოლ-შვილი, მართლაც, ორი კვირის მანძილზე ასრულებდა მიცვალებულის უკანასკნელ თხოვნას, ბოლოს კი იფიქრეს: სისულელეს ჩავდივართო. ორიოდ თვეში ქალიშვილი გათხოვდა, მეუღლემ კი ფერ-უმარილის წასმას მოუმატა. ასე დამთავრდა ბაგრატ ზახარიჩის ცხოვრება. მაინც სულ სიჩუმე უყვარდა და აუსრულდა კიდევ გულისწადილი.

ანალოგიური სიტუაციაა ა. პ. ჩეხოვის „მოხელის სიკვდილში“; ავტორი მოგვითხრობს, რომ ერთ საღამოს ეგზეკუტორი ივანე ჩერვიაკოვი „არკადიაში“ „კორნევილის ზარებს“ ესწრებოდა. უეცრად დააცემინა. შეამჩნია, რომ მის წინ მჯდომი

გენერალი ხელთათმანით მელოტ თავსა და კისერს იწმენდდა. ჩერვიაკოვმა გენერალი ბრიზჯალოვი იცნო. მართალია, იგი ჩერვიაკოვის უფროსი არ იყო, მაგრამ მას მაინც ეუხერხულა და მოუბოდიშა. ანტრაქტის დროს ჩერვიაკოვი კვლავ მივიდა გენერალთან და პატიება სთხოვა, რაზეც ბრიზჯალოვმა უპასუხა, რომ მას უკვე აღარც ახსოვდა ეს უმნიშვნელო ინციდენტი. ჩერვიაკოვს მოეჩვენა, რომ გენერალი ძალზე უკმაყოფილო დაშორდა, ამიტომ გადაწყვიტა, მეორე დღეს მისაღებ ოთახში ხლებოდა და იქ განემართა გენერლისთვის, რომ მას შეგნებულად არ შეუშხეფებია, ეს მხოლოდ შემთხვევითობა იყო. მართლაც, მეორე დღეს ახალ ვიცემუნდირში გამოწყობილი ჩერვიაკოვი გენერალს მისაღებში დახვდა; კვლავ მოუბოდიშა. ბრიზჯალოვი აშკარად გაღიზიანდა და არ ისურვა ამ თემაზე საუბრის გაგრძელება. მეორე დღით ჩერვიაკოვმა გადაწყვიტა, კიდევ ერთხელ ხლებოდა გენერალს და კარგად აეხსნა, რომ მას შეგნებულად არ დაუცემინებია და სულაც არ უფიქრია გენერლისთვის შეურაცხყოფის მიყენება. როდესაც გენერლის კაბინეტში შესულმა ჩერვიაკოვმა კვლავ ცხვირის დაცემინებაზე დაიწყო საუბარი, ბრიზჯალოვი სიბრაზისგან აჭარხლდა და ფეხების ბრახუნით იღრიალა: „გაეთრიე“. სახლში დაბრუნებულ ჩერვიაკოვს ვიცემუნდირიც არ გაუხდია, ისე მიწვა დივანზე და სული განუტევა.

„პატარა ადამიანის“ ლიტერატურული ტიპის შემდგომი ევოლუცია უკავშირდება აქცენტის გადატანას „ყოფიდან ადამიანზე“ (მ. მ. ბახტინი). ადამიანისადმი, მისი პერსპექტივისადმი რწმენის დაკარგვა, რომელიც „ეპოქის დასასრულის“ ევროპული და რუსული ლიტერატურის ერთ-ერთ პრობლემას წარმოადგენდა, ქართულ მწერლობაშიც გამჟღავნდა. ადამიანის, როგორც სამყაროს უმთავრესი „საშენი მასალის“, გაიაფებამ, პიროვნების, როგორც საზოგადოებრივი პროგრესის „პირველმიზეზის“, სრულმა დევალვაციამ განაპირობა ის, რომ XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე ქართველი მწერლების ყურადღების ცენტრში მოექცა უბრალო, არაფრით გამორჩეული, „პატარა

ადამიანი“, გარემომცველ სამყაროსთან მისი ტრაგიკული დამოკიდებულების პრობლემა. ეს იყო მწერლობის ერთგვარი რეაქცია ადამიანის დაკნინების, მისი დეჰეროიზაციის ანტიჰუმანური პროცესის დამკვიდრების გამო. აღნიშნული ლიტერატურული ტიპის განსხვავებულ მოდიფიკაციას ვხვდებით დ. კლდიაშვილის, შ. არაგვისპირელის, ჭ. ლომთათიძის, ე. ნინოშვილის, მ. ჭავჭავაძის, კ. გამსახურდიას და სხვათა ნაწარმოებებში, რომელთა მთავარი პერსონაჟები ნევროზული, ეჭვიანი ინტროვერტები არიან.

დასასრულს აღვნიშნავდით, რომ სომატიკურ მონაცემებზე დაყრდნობით ფსიქოანალიტიკური ქარაქტეროლოგია ლიტერატურული სუბიექტს ახალ, საინტერესო, ნიუანსებს სძენს.

ლიტერატურა

უზნაძე დ. 2010, პიროვნების ბიოლოგიური საფუძვლები. <http://burusi.wordpress.com/2010/03/04/dimitri-uznadze-3/>

Бурно М.Е. 1996, О характерах людей.

Бурно М.Е. 2005, О «шизофреническом характере», о «здоровом шизофренике» в Терапии творческим самовыражением // Московский психотерапевтический журнал: *Теоретико-аналитическое издание*. № 1. <http://psychlib.ru/mgppu/periodica/MPJ012005/BOs-089.htm>.

Ганнушкин П. Б. 1965, Избр. труды.

Кречмер Э. 1994, Строение тела и характер.

Руднев, В.П. 2002, Характеры и расстройства личности: Патография и метапсихология.